

МАРТОВСКИ ПОГРОМ 2004
узроци ✧ разарања ✧ последице

Мартовски погром 2004
узроци ∙ разарања ∙ последице

Издавачи:

Дом културе Грачаница
Архив Косова и Метохије

Главни и одговорни уредник
Проф. др Владан Виријевић

Уређивачки одбор:

Митрополит Теодосије, Епархија рашко-призренска
Љубодраг Димић, академик САНУ
Проф. др Митра Рељић
Проф. др Драгиша Бојовић
Др Весна Зарковић
Проф. др Милош Ковић
Др Александра Новаков
Мр Живојин Ракочевић
Мср Марко Марковић

Рецензенти:

Др Ненад Антонијевић
Др Милан Гулић
Др Миша Ђурковић
Проф. др Дејан Тубић
Др Душан Илић

Секретар Уређивачког одбора
Мср Немања Димитријевић

Припрема за штампу и штампа
Интерклима-графика, Врњци

Тираж

500

ISBN 978-86-82753-11-7

*Објављивање Зборника помогли су Министарство културе
Републике Србије и Канцеларија за Косово и Метохију*

Дом културе Грачаница
Архив Косова и Метохије

МАРТОВСКИ ПОГРОМ 2004

узроци ∴ разарања ∴ последице

— Тематски зборник —

Грачаница
Приштина–Чаглавица
2025

С А Д Р Ж А Ј

Живојин Ракочевић, <i>Предговор</i>	5
Др Јован Ј. Алексић Дешавања у Косовској Митровици током 17. 18. и 19. марта 2004. године	17
Др Ненад М. Антонијевић Мартовски погром: албански терор над српским становништвом на Косову и Метохији (17–19. март 2004)	43
Проф. др Владан А. Виријевић Друштвени контекст и предуслови за погром над Србима 17. марта – осврт на године 1945–1966	83
Др Игор Ђ. Вукадиновић Од сарадње са вођама „Велике Албаније” до једностране сецесије Косова: континуитет западне политике према српској државности	101
Зоран Г. Гарић Мартовски погром 2004. године: страдање српске културне баштине на Косову и Метохији – анатомија злочина без казне	113
Александар Н. Гуџић Одговор правног система привремених институција на Косову и Метохији на Мартовски погром над Србима 2004. године у извештајима ОЕБС-а и Human Right Watch-а од 2004. до 2008. године	147
Немања С. Димитријевић Протеривање Срба из урбаних средишта: Приштина 1999. и 2004. године	171
Немања С. Димитријевић Искра Т. Бисенић Руска Војна болница у Бресју – Косовом Пољу (1999–2004)	199

Др Ивана С. Женарју Рајовић

Др Јелена З. Павличић Шарић

Баштина, пепео: уништавање црквеног сликарства
током Мартовског погрома на Косову и Метохији 215

Доц. др Бојана М. Јанџиковић

Погром српског становништва у Белом Пољу код Пећи:
анализа последица догађаја од 17. марта 2004. године 245

Јелена Н. Марковић

Српски медији и Погром 17. марта 2004. године 261

Марко Б. Марковић

Чаглавица: сукоб, жртве и последице Погрома 2004. године 277

Слободан. Д. Миљковић

Креирање новог идентитета на Косову и Метохији:
да ли ће се Срби „пробудити” као нови „Косовари”?
Једно виђење 333

Јелица Р. Михајловић

Призрен и Штрпце током
Мартовског погрома 17-19. март 2004. године 359

Др Радован М. Пилиповић

Српска Православна Црква
и Мартовски погром 2004. године 391

Др Душан Н. Пророковић

Последице Мартовског погрома
на питање статуса Косова и Метохије 403

Др Ђорђе Д. Радовановић

Однос „међународне полиције и војске”
током етничког чишћења 17. марта према
Србима на Косову и Метохији: случај Грабац и Бича 419

Мр Живојин Ракочевић

Српске жртве убијене у Мартовском погрому 461

Мр Живојин Ракочевић

Погром у фотографијама:
треници цивилизације која нестаје 485

Проф. др Митра М. Рељић Мартовски погром – одлучан покушај гашења вековног живота Манастира Девича	577
Милун С. Стијовић Завршетак процеса етничког чишћења Срба и уништавање српског наслеђа у Призрену и Пећи током Мартовског погрома 2004. године	605
Протојереј др Бобан Стојковић Страдање Манастира Девича 1999. и 2004. године	627
Иван М. Томић Национализам, психологија масе и масовно насиље у контексту Мартовског погрома: импликације на изградњу колективног идентитета Срба на Косову и Метохији у 21. веку	643
Стефан С. Филиповић Историјски континуитет затирања: уништавање Цркава и Манастира на Косову и Метохији 1999–2004. године	671
Бранко В. Шапоњић Улога Међународне заједнице у спречавању Мартовског погрома	719

Др Ђорђе Д. РАДОВАНОВИЋ^{*)}

Универзитет у Приштини са привременим

седиштем у Косовској Митровици,

Филозофски факултет, Катедра за социологију

УДК: 323.1(=163.41)(497.115)"2004"

327.7/.8(497.115)

ОДНОС „МЕЂУНАРОДНЕ ПОЛИЦИЈЕ И ВОЈСКЕ” ТОКОМ ЕТНИЧКОГ ЧИШЋЕЊА 17. МАРТА ПРЕМА СРБИМА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ: СЛУЧАЈ ГРАБАЦ И БИЧА¹⁾

*Добродошли на Косово – у мртви ујао Европе.
Заборавиће на све што су вам до сада причали о јолијици.*
М. Хајперц

Апстракт: Рад анализира однос „Међународне заједнице” (превасходно КФОР-а и УНМИК-а), према Србима на Косову и Метохији у данима етничког чишћења 17. марта 2004. године и током повратка расељеног становништва. Комплементарном применом метода посматрања и полуструктурисаног дубинског интервјуа, прикупљен је материјал на основу кога се износи становиште у тумачењу ових догађаја, искристалисаног на основу испитивања становника села Биче и Грабца у Општини Клина. Најпре се поставља теоријски оквир за разумевање ширег контекста у коме се одвија косовска-српска политика, потом се дефинише сам појам етничког чишћења, и на крају, анализирају искази саговорника у контексту политике двадесетпетогодишњег нестајања српског народа. Искази испитаника су идентични: западни део Међународне заједнице у пракси није показао истинску намеру да заустави етничко чишћење Срба, већ је својом благонаклоношћу према косовским Албанцима допринео његовом интензивирању. Ово је потврђено и тиме да је и процес повратка и опстанак српског становништва на Косову након 17. марта. Између осталог, то показује и проценат враћеног становништва који је након 25 година мањи од 2%,

Кључне речи: Етничко чишћење српског народа са Косова и Метохије; Погром над Србима 17. марта; однос Међународне заједнице према Србима; Србија; Косово*.

^{*)} Истраживач сарадник djordje.radovanovic@pr.ac.rs

¹⁾ Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: (451-03-47/2023-01/200184) године од 01.01.2024. године.

„Међународна полиција и војска” на Косову и Метохији

Уз америчке и европске владајуће елите у периоду рата, и читав арсенал УН представника био је наклоњен албанској и евро-америчкој страни у сукобу на Косову²⁾ 1999. године.³⁾ Херман и Питерсон указују само на једну чињеницу, а то је да је и Кофи Анан, својевремено генерални секретар УН-а, знао за евро-амерички политичко медијски сценарио о Рачку,⁴⁾ али да је упркос томе, изражавао „дубоку забринутост” због наводних српских злочина (Herman & Piterson 2010: 95). Слично је говорио и некадашњи министар за Косово и Метохију С. Самарџић,

²⁾ У раду се термин „Косово” користи као феномен за одређени политички проблем и третира се према важећој Резолуцији СБ УН 1244 према којој је оно саставни и неотуђиви део Републике Србије.

³⁾ НАТО агресија 19 најмоћнијих земаља света на Косову и Метохији против Србије покренута је без одобрења Савета безбедности Уједињених нација (СБУН) за који је више пута креиран сценарио „угрожених људских” права албанске мањине под режимом Милошевићеве управе. Мада уважавања мањинских права у СР Југославији, нису била на завидном нивоу, јасно је да је потреба за сецесијом српске територије ишла у складу са ширим геополитичким и геостратешким интересима промотера ове агресије.

⁴⁾ „Масакар у Рачку” 15. јануара 1999. веома је одговарао Клинтонској администрацији и НАТО-у. Послужио је као „прекретница” која је довела НАТО до „дозволе за ваздушне нападе на циљеве на територији (СРЈ)” и до ултиматума упућеном српском вођству у Београду – једној од највећих сценских варки новије историје, осмишљеној како би НАТО могао да започне своје бомбардовање на време за самит у Вашингтону, поводом (педесетогодишњице НАТО-а, *прим. аућ.*). Мисија ОЕБС-а која је то само била по имену, а заправо „америчка мисија за припрему рата” којом је на Косову руководио генерал Вокер, послужила је да се окршај војске СРЈ и припадника групе УЂК у Рачку преименује у „масакар над цивилима”. Редослед догађаја је текао тако што су српске снаге позвале посматраче ОЕБС-а коју је пратила једна екипа Асошијед преса, након обрачуна са УЂК српске снаге су се повукле а тела остала незакопана. Истог дана француски репортер Kristof Satle посетио је Рачак и срео се са посматрачима из ОЕБС-а. Нико од њих њему није указао да се ради о било каквом масакру. Међутим, следећег јутра, „након што су се борци ОВК вратили у Рачак током ноћи, пронађено је двадесет два тела у јарку изван села и бар још осамнаест на различитим местима у селу”. Зашто Срби нису закопали тела, зашто ОЕБС и новинари нису известили о догађају и зашто ОЕБС-у никада није допуштено да јавно говори о томе, никада није разјашњено. Постоји мноштво медицинских доказа да су тела откривена 16. јануара била тела бораца а не цивили, „остаци барутног праха нађени су на рукама тридесет седам од укупно четрдесет тела испитиваних на Одељењу за судску медицину Универзитета у Приштини (...) трагови експлозије барутног праха указивали су на то да су ови људи, непосредно пре смрти, имали ватрено оружје у рукама” (шире у Herman & Piterson 2010: 97-98).

поводом седнице одржаној непосредно након Погрома, 18. марта⁵⁾ у Савету безбедности Уједињених нација (СБУН). Самарџић истиче како је било разочаравајуће то да су сви амбасадори, на челу са ГС УН К. Ананом „били савршено упознати са свим детаљима ових догађаја у покрајини”, мада су упркос познавању чињеница, у предлогу саопштења СБ понудили безвредан текст из кога „се није могло разазнати ни ко је кога напао, ни ко је страдао, нити било шта конкретније” о етничком чишћењу над Србима на Космету (Самарџић 2018: 156-157).

Двадесет пет година након НАТО агресије, и политичког сторнирања да се на Косову врати више од 250.000 протераних Срба (Радовановић и Обрадовић 2023), двадесет година након Погрома 17. марта 2004., петнаест година након Западне промоције и подршке самопроглашеној косовској независности,⁶⁾ те притисцима за истискивањем српских институција емитованих кроз неуставне Бриселске споразуме (Radovanović 2024) чиме је легитимисана „страна диктатура над земљом која је поражена” (Најперс 2017: 169); мала је вероватноћа да би неко и данас саопштио да је рат на Косову покренут због угрожених права Албанаца, или пак, да је за рат на Косову искључиво крив Милошевић?

Како наводи Антонијевић (2009:183-194), читав терористички врх самопроглашене ОВК,⁷⁾ одмах након рата у промоцији

⁵⁾ Етничко чишћење српског народа са Косова и Метохије од стране Албанаца спроведено 17, 18, и 19. марта 2004. године. Више у наредним редовима.

⁶⁾ Косово је једнострано прогласило независност 17. фебруара 2008. године. Данас државност Косова признаје 92 државе, 5 држава је регистровано као „замрзнути” признавачи, док је већина 97 држава не признаје за самосталну и суверену државу. Шире на: <https://kim.gov.rs/najcesca-pitanja.php>.

⁷⁾ ОВК – Ослободилачка војска Косова (алб. Ushtria Çlirimtare e Kosovës) по чему је настао акроним УЂК, била је оружана терористичка формација Албанаца формирана 1993. године да би се бар званично расформирала 1999. по окончању сукоба са Србијом. Оружаним нападима на званичне државне институције Југославије (Србије), са интензивним акцијама усмерених ка цивилном становништву претежно српске али и албанске националности, борила се за отцепљење јужне српске покрајине Косова и Метохије од Републике Србије. Методе и зверства у борби за сецесију ове организације мотивисале су и Владу САД-а да је у једном кратком периоду деведесетих година прогласе терористичком, иако је у складу са геополитичким и геостратешким интересима Сједињених држава такав приступ веома брзо преиначен. Разлози за таквим ставом су данас више него очигледни а према бројним истраживањима па и „налазима познатог аналитичара Кристофера Де-

КФОР-а, заузима кључне друштвено-политичке позиције у послератном Косову. Под управом УНМИК-а и КФОР-а формира се Косовски заштитни корпус 20. септембра 1999. године у коме се интегрише 5.000 припадника дојучерашње „ОВК”, остали попуњавају Косовску полицијску службу. Место команданта КЗК⁸⁾ заузима најпре Агим Чеку некадашњи командант главног штаба „ОВК” (од 10. марта 2006. – председник Владе Косова), да би га на тој позицији заменио Сулејман Селими („Султан”), такође уз Чекуа, оптужен за терористичке акте као командант штаба „ОВК” за Дреницу. Кључни команданти „ОВК”, такође оптуженици за терористичке акције, за којима су расписане централне потернице од стране Владе Републике Србије, Хашим Тачи („Змија”)⁹⁾ и Рамуш Харадинај („Смаил”)¹⁰⁾ такође под

биса, амерички и британски официри потајно су обучавали терористе ОВК, а када је почела побуна на Косову снабдевали су их оружјем. Немачка обавештајна служба још раније је била повезана са ОВК, како би обезбедила утицај своје земље на овом простору” (Аврамов 2006: 22). Осим наведене логистичке подршке иностраних актера, ОВК се финансирала и од сопствених криминалних активности које су у вези трговине дрогом али и трговине људским органима. Посебан проблем везан за процес „нормализације односа” Београда и Приштине јесте да су челници из ОВК структура након рата с времена на време заузимали кључне политичке позиције институција у Приштини и поред њихове неоспорне криминалне прошлости. Шире о деловању ове терористичке организације види нпр: (Hofbauer 2009; Derens 2008).

⁸⁾ Косовски заштитни корпус је, бар према прокламованом, требало да представља цивилну формацију задужену за заштиту грађана од природних непогода, поплава, земљотреса, пожара и других облика непогода. Данас КЗК прераста у Војску Косова уз помоћ финансирања и наоружања кључних земаља Запада (САД-а, Немачке, Британије, Италије, међу њима и Турске).

⁹⁾ У том периоду председник Демократске партије Косова, касније председник Владе Косова и председник Владе Републике Косово (од 09. јануара 2008., до 09. децембра 2014., потом председник Косова од априла 2016. 05. новембра 2020. подноси оставку и одазива се позиву суда у Хагу за злочине против човечности и ратне злочине почињене на Косову над српским, албанским и становништвом других мањина (шире на: https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%B0%D1%88%D0%B8%D0%BC_%D0%A2%D0%B0%D1%87%D0%B8).

¹⁰⁾ Председник Владе Косова (2004-2005), потом и председник Владе Републике Косово (2017-2019). Такође оптужен за ратне и злочине против човечности због акција од 1998. године над српским, ромским и албанским становништвом. Хашки трибунал га 2008. године ослобађа оптужнице због недостатка сведока (већина убијених пред суђење у Хагу), док је Апелациони суд у Колмару 2017. године одбио захтев Србије за његову екстрадицију (шире на: https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B0%D0%BC%D1%83%D1%88_%D0%A5%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B4

„међународном” одобрењем (Антонијевић 2009: 183-194), заузимају највише позиције у новом „демократском” Косову како га и данас називају „интернационалци” (Hofbauer 2009). Наведени сценарио само је следио предратну и ратну реторику евро-америчких дипломата, упркос томе што су се Владе тих земаља у оквиру својих мисија на Косову, обавезале у складу са Резолуцијом СБ УН 1244 и Кумановским споразумом (1999), да ће имплементирати безбедно окружење за све (члан 1. тачка 2), те да ће радити у корист општих људских права свих заједница, наметања прекида ватре, демилитаризацију „ОВК” и обезбедити сигуран повратак расељених лица у покрајини која остаје под суверенитетом Савезне Републике Југославије (Србије) (Резолуција СБ УН 1244, тачка 9., под а, б, и ц).

Међутим, да право не важи за онога ко поседује моћ (Бартош), сведочи „гетоизирана свакодневица” (Павловић 2022) српског народа на Космету која траје и данашњих дана. Због свега тога Косово је и данас, упркос томе што га је један део међународне заједнице признао, и даље синоним једног сложеног проблема (Јањић 2013) правно оспореног ентитета-парадржаве (Rosi 2014), светски препознатљивог по упитном опстанку српске заједнице (Јањић 2013: 117). Норвешки потпуковник Deltveit сматра да су се КФОР и УНМИК након 1999. године нашли у коштацу који је наређивала Резолуција 1244. Резолуцијом је забрањено да се ради било шта што је у вези са коначним статусом Косова, због чега међународни званичници никада легитимно/правно нису били у могућности да разговарају са Албанцима о питању од највеће важности за њих – о независности. С друге стране такође, нису могли „преко ноћи” саопштити Србима да ће Косово бити независно. У таквом миљеу „нерашчишћених рачуна”, НАТО, КФОР и УНМИК најпре су бринули за сопствено место у тој новорођеној творевини (Deltveit 2007: 80). Постоје сведочења припадника УН-а и КФОР-а који саопштавају да су директно знали за неколико случајева у којима су се високи званичници међународне мисије на Косову противили или блокирали кривично гоњење некадашњих припадника „ОВК”, у-

кључјући и неке који су се придружили КЗК. Такође, опште је место да су бројни генерали НАТО-а били кућни пријатељи са припадницима ОВК (нпр. са Харадинајем – Ђ.Р.), (Deltveit 2007: 88).

„Штавише, иако је НАТО негирао било какву сарадњу са побуњеничким снагама током бомбардовања, највиши званичници НАТО-а сада признају да су герилци ОВК били „стално на телефону са НАТО-ом” и да је НАТО „подстицао” велику офанзиву ОВК” (Paul Richter, LA Times, June 10, 2000, in. Herman & Piterson 2000).¹¹⁾ Како примећује норвешки спољнополитички аналитичар Јан Оберг, „највеће етничко чишћење на Балкану (...) догодило се пред самим очима 45.000 НАТО војника на окупираном Косову” (Herman & Piterson 2000). Атмосфера екстерминације¹²⁾ која се под „НАТО управом” већ 25 година спроводи над српским народом на Косову, произвела је синоним којим се ова територија означава као „земља патње и смрти” (Ђокић 2014: 191; уп. Најперс 2017: 104). Међутим, двадесетпетогодишње „чуђење” како се толико неправде надвија над Србима на Космету, упркос међународним споразумима и Резолуцијама донешеним зарад мира, појашњава исказ Веслија Кларка (Vesli Klark) који каже да „се сукоб на Косову и Метохији није десио због права Албанаца или због тзв. етничког чишћења, већ да је у питању био долазак америчке војске на ту територију и контрола ресурса на том простору” (Бјелајац 2024).

Етничко чишћење – оквири и обриси

Пракса на коју се данас синтагма „етничко чишћење” (eng. *ethnic cleansing*) односи егзистира у људској заједници у различитим облицима независно од њене крајње афирмације. Тер-

¹¹⁾ Резултат „интернационалних мировњака” након три године на Косову био је следећи: „До 10. јуна 2003. регистрована су 6.392 напада на Србе, у којима је убијено 1.197, рањено и повређено 1.305 житеља српске националности, 1.138 је киднаповано. Од укупно оететих Срба зна се да је 155 убијено, 13 их је побегло, а 95 пуштено на слободу, док је судбина осталих 863 (лица) непозната” (Меморандум о Косову и Метохији 2003: 85).

¹²⁾ Протеривање, изгнање; истребљивање, истребљење, утамањивање, утамањење, искорењивање, искорењење, уништавање, уништење; истребљење, истребљеност, утамањење, утамањеност, уништење, уништеност (Вујаклија 1996: 262).

мин генерално описује ратне сукобе и дефинише политику усмерену ка прогону „других” (Conversi 2006) националних, верских и политичких заједница (Petrović 2007), док је његова примена карактеристична за друштва која парадоксално етикета рамо „модерним” – упркос томе што учествују у креацији најмрачније ере људске историје (Conversi 2006: 320). Због нарасталих класних подељености и мање видљивих етничких граница, етничко чишћење је премда мање заступљено у „старим друштвима” (Mann 2004: 6), мада је и по његовом зачећу примарно неподаштавало верску и политичку „нечистоћу” „других” (Петровић, у. Матић 2019), што је довело до тога да чишћење постане „темељ” многих савремених нација.

„Организована, систематска репресија као да је венчана са овим појмом. Стога су и „секуларне религије” деветнаестог и двадесетог века, либерализам, комунизам и национализам, такође тражиле свој ослонац у концепту чистоте, која постаје опсесија савремених друштава, како у хигијенском, тако и у политичком смислу” (Petrović 2007: 14). Присилна померања становништва¹³⁾ базирана на етничкој и националној основи чист су пример етничког чишћења неретко изреченог синонимима не би ли се, ако је икако могуће, прикрио геноцид.¹⁴⁾ Тој сврси служе различити „циди”. „Политицид” (Haff i Gurr 1988), „етноцид” (Heiskanen 2021), „културоцид”, „урбицид” (Covard 2009),

¹³⁾ Да би се сликовито приказало да је етничко чишћење синоним за двадесети век, довољно је рећи да је преко 10 милиона Немаца протерано из више земаља Источне Европе након Другог светског рата; 700.000 Арапа/Палестинаца из Палестине стварањем Израела 1948; неколико милиона Индуса и Муслимана у времену стварања Индије и Пакистана; затим Грка и Турака из северног и јужног дела Кипра, Муслимана, Хрвата и Срба из ратова у некадашњој Југославији, те Срба и Албанаца из последњег рата на Косову и Метохији (Vladislavjević 2011: 110).

¹⁴⁾ Према конвенцији о спречавању и кажњавању злочина геноцида, геноцид представља: „било које од наведених дела учињених у намери потпуног или делимичног уништења једне националне, етничке расне или верске групе као такве: а) убиство чланова групе; б) тешка повреда физичког или менталног интегритета чланова групе; ц) намерно подвргавање групе животним условима који треба да доведу до њеног потпуног или делимичног уништења; д) мере уперене на спречавање рађања у оквиру групе; е) принудно премештање деце из једне групе у другу” (Konvencija i sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, Službeni vesnik Prezidijuma narodne skupštine FNRJ 2/1950).

„индигоеноцид” (Evans 2008), „демоцид”, „техноцид”, „екоцид” (Аврамов 2008) и сл., чија се концептуална политика генерално одвија у сенци геноцида (цит. у. Heiskanen 2021: 1-4), и злоупотребљена је од стране екстремних политичких елита не би ли се икако прикрила геноцидна пракса намењена реализацији геополитичких, геоекономских и религијско-фундаменталистичких интереса (Blum, Stanton, Sagi, Richter 2007: 205).

Суштински, етничко чишћење подразумева „покушај стварања етнички хомогених географских подручја кроз депортацију или присилно расељавање особа које припадају одређеним етничким групама. Етничко чишћење понекад укључује уклањање свих физичких остатака циљане групе кроз уништавање споменика, гробља и богомоља” (Andreopoulos 2024). *They* посебно наглашава његову организацију и планско спровођење дефинишући га као „систематски организовано, и присилно уклањање, средствима насиља, и углавном за стално, групе која је одређена својим етницитетом или националношћу” (*They* 2016, cit u. Delibašić 2022: 30). Дакле, неизоставни елементи етничког чишћења везани су за усмереност ка другим етницитетима, организација и сталност насиља, те демографску, религијску и општекултурну измену простора протеране популације. Доминантан је дакле процес специфичне ревизије географске области којој се намеће нова полит-културна архитектура. Опсежнија дефиниција етничког чишћења може бити у вези:

„Настојање(а) одређене углавном већинске групације да на дефинисаној географској области, карактеристичној по мултиетничности становништва, културе и верске баштине, насилно „избрише” и уклони елементе етнички другог; са дугорочним циљем и акцијама да наведено подручје одржи етнички, верски и национално хомогеним, при чему спроводи системске мере (не)насилног карактера, да спречи повратак одређене популације на етнички „очишћену” територију, чиме крши широк сипјасет људских и мањинских права супротно међународним конвенцијама (некада и сопственим нормама), чинећи тиме својеврстан етноцид и культурицид” (Радовановић и Обрадовић 2024).

Методолошки ирисијуи

Однос „међународне” полиције и војске (КФОР-а и УНМИК-а)¹⁵⁾ према српском становништву на Косову и Метохији у пост-ратном амбијенту остао је упитан, имајући у виду амбиваленцију, пре свега Западних земаља, које су заузеле кључне позиције у зонама безбедносне¹⁶⁾ одговорности од 10. јуна 1999. године. Како је однос водећих Западних земаља према Србима пре и током рата био пренебрегнут одређеним геополитичким интересима (Mitrović 2000: 37), остаје упитно колико су мировне мисије на терену могле да балансирају између својих интереса и правних норми насталих након потписивања резолуције СБ УН 1244, која је примарно спречавала оно на шта су припаднице НАТО-а инсистирале – на независности Косова. Према потписаним споразумима земље НАТО-а (носиоци безбедности на Косову), прихватиле су међународно-правну обавезу да гарантују сва људска права, посебно права Срба, као групе над којом се у пост-ратном амбијенту очекивало „узвратно насиље” (Boyl 2014). Тиме су КФОР и УНМИК како каже Deltveit (2007: 80), остали заглибљени између обећане независности косовским Албанцима, сопствених геополитичких интереса и поштовања Резолуције 1244 којом је забрањено да се ради било шта што је у вези са коначним статусом Косова! У амбијенту у коме свако брине за сопствене интересе (Deltveit 2007: 80), треба попунити „рупу у знању”, те испитати улогу мировних мисија, али и понашање „међународне војске и полиције” према Србима у послератном миљеу, посебно током Погрома над српским народом током етничког чишћења 17. марта 2004. године.

Складно томе, истраживачко питање усмерено је преваходно на испитивање односа цивилне и војне мисије према

¹⁵⁾ Међународне оружане безбедносне снаге под вођством НАТО-а, према мандату СБ УН, Резолуције 1244 и Војно-техничког споразума из Куманова ангажоване 10. јуна 1999. године на стварању и одржавању реда и мира између зараћених страна на Косову и Метохији. Мисија се састоји из војног КФОР-а, полицијског УНМИК-а и цивилног сектора ОЕБС управе на Косову.

¹⁶⁾ Британци су заузели централни део Космета (Косовски округ); Американци Косовско-поморавски округ (Ѓвилане); Италијани Пећки округ (Метохија); Немци Призренски округ (град Призрен) и Французи округ Косовске Митровице са Вучитрном и околином (Косовско-митровички округ).

Србима у пост-конфликтном амбијенту, с посебним освртом на кризне моменте током Погрома 17. марта, када су ове снаге (КФОР и УНМИК) имале одлучујућу улогу у заштити Срба на Косову. Сврха рада је да се на основу садашњег стања, након двадесетогодишњег програма повратка српских прогнанника, одговори на питање: у којој мери су међународне снаге (током и након Погрома), допринеле етничком чишћењу српског народа са Космета? Циљ рада усмерен је на дескрипцију овог односа из искуства припадника српске заједнице, током етничког чишћења Срба у селима Бича и Грабац (Општина Клина – Пећки округ), са идејом да се комплемантарном употребом метода опише резултат повратка односно резултат етничког чишћења. Основни начин за прикупљање обавештења о предмету испитивања чинио је метод полуструктурисаног дубинског интервјуа „лицем у лице” (Бранковић 2009: 81), са тенденцијом да избор испитаника буде фокусиран на групу људи који су непосредно у свом искуству имали прилике да буду не само сведоци, већ и жртве немилих догађаја.

Спровођење разговора о мартовским догађајима те о односу припадника мировних мисија према жртвама насиља, одрађено је након успостављања коректног (пријатељски заснованог) друштвеног односа са испитаницима. Идеја стварања доброг друштвеног односа произашла је из нужног (што је уочено непосредно пред истраживање), утицаја локалних прилика на добијена обавештења (уп. Milić 2014: 429).¹⁷⁾ Основа за разговор садржи теме са подцелинама чиме је испитивачу али и испитаницима дат простор за „манипулисање” током дијалога; намера је да редослед питања не утиче на доминантну и значајну тему о којој је реч (Branković 2009: 102). Циљ приступа је да се следови тема могу „мењати онако како то намеће динамика разговора или при-

¹⁷⁾ Дакле ради се о неоснованом програму учесталог оптуживања Срба за ратне злочине од стране институција из Приштине због чега се данас немали број популације српске националности налази у косовским затворима. Управо због такве политике саговорници су избегавали да учествују у интервјуу, те инсистирали да упитник остане максимално анониман што је захтевало у појединим исказима и измену одређених података из исказа од стране аутора са циљем да суштина исказа буде и даље веродостојна.

рода ситуације” (Potkonjak 2014: 72), са акцентовањем тема значајних за предмет истраживања (Krippendorff 2004a, у: Manić 2014: 127). Типичност као примарна карактеристика у избору узорка, односила се на одабир оних људи који, не само да располажу одређеним искуством, већ представљају живе конституенте процеса повратка као завршне фазе у којој је активно учествовала цивилна и војна мисија међународне заједнице на Косову.

Са циљем допуне „стандардног одговора” нешто друкчијим, модел случајног избора испитаника допуњен је методом „грудве снега” (Ratcliff 2005), са намером увећавања испитиване популације (у. Branković 2009: 107). Интервју је спроведен са 10 становника села Грабца и Биче од којих је узорак чинило 6 мушкараца и 4 жене у сразмерном односу за оба села. Најмлађи испитаник је имао 40 година старости, а најстарији 65 година чиме је покривена примарна група испитаника, тј. популације која је на сваки начин била укључена у свакодневицу Биче и Грабца током бројних немира у овим селима. Суштина је дакле у живој речи саговорника; испитујемо њихове ставове и стечена искуства у послератном амбијенту на Косову, с посебним освртом на однос мировних мисија Уједињених Нација према Србима током и након Погрома 17. марта 2004. године. Основа за разговор (Milić 2014) обухвата и сијасет тема везаних за улогу мировних мисија и однос према Србима током процеса повратка који (мада уз статистички невидљив помак), траје и данас, те стварања могућности за реинтеграцију српског народа у новостворени косовски поредак. Истражује се такође и садашњост из угла суседских односа и међуетничког насиља, улоге и понашања међународних мисија данас у безбедности српског народа. Комплементарна употреба метода дубинског интервјуа и посматрања, огледа се у предности коју имају теренска истраживања над другим методама. Методе дубинског интервјуа и посматрања омогућују да доживљено искуство испитаника о минулим појавама и обавештењима прикупљених на терену у новонасталом амбијенту, у коме се налази српска заједница у Бичи и Грабцу, сведоче о Погрому али и резултатима повратка српског становништва, чиме се пружа целовита представа о истраживаном феномену.

Испитивање предмета методом упитника комплементарно са методом посматрања темељи се на идеји да се прошири примарно искуство те да се „стекне реалистичан утисак и осећање целине проучаваног предмета” (Milić 2014: 345), на основу чега би се о локалним (протераним али и повратничким) заједницама стекла целовита представа.

Теренски део истраживања има за циљ да анализира социоекономску контуру села Биче и Грабца у Општини Клина, са примарним циљем да се направи квантификација стамбених објеката (повратничких и нових станова), те да се попише број повратника који је остао да живи у својим селима након двадесетогодишњег периода од Погрома над Србима. Тиме се дефинише и просторни оквир истраживања спроведеног у више наврата у оба села током октобра месеца 2024. године. Како се ради о малим групама (појединцима) и релативно збијеним типовима села, други задатак посматрања тиче се дескрипције амбијента у коме данас обитава српска заједница, са циљем да се на основу разговора и сопствених утисака конструише скица која ће допринети генералној анализи предмета. Формиране бележнице усмерене на чулно прикупљање података првенствено адаптираних за квантификацију предмета истраживања, пратио је квалитативни опис који се доминантно односио на дескрипцију елемената из повратничког програма у коме Срби и данас учествују. Дакле, у фокусу је описати социоекономски и социодемографски профил становништва (пратећи их кроз основне гране делатности и демографску старост људи),¹⁸⁾ општи профил села, након паљења и скрнављења 1999. и 2004. године обновљеног и предиспозиционог за живот повратника.

Подразумевано, посматрање је усмерено и на стицање поимања о природним условима и амбијенту у коме се одиграо Погром над Србима из села Биче и Грабца, чиме се стиче непо-

¹⁸⁾ Предмет не захтева класификацију грана делатности становништва Грабца и Биче имајући у виду да се села данас своде на неколико становника, те ће се бележница у овом случају темељити на квалитативном опису. Ово подразумева опис привреде села, политичком активизму, културним карактеристикама, школовању деце, одсељавању, повратку и слично (ур. Milić 2014).

средан утисак о „ономе што је у тим условима било могуће” (Milić 2014: 346), чиме се допуњује општа слика коју саговорници износе у исказима о тој теми, како би комбиновањем искуства саговорника и истраживачевог опажања допринели валидацији података (Branković 2009).

Улога „Међународне полиције и војске” на Косову и Метохији током етничкој чистиња Срба 17. марта: случај Бича и Грабац

Бича и Грабац, села Прекорупља,¹⁹⁾ припадају Општини Клина,²⁰⁾ седам, односно осам километара удаљених северно од градског насеља Пећког управног округа (Ивановић 2013). Бича²¹⁾ спаја у сеоској целини огранак Дончиће (Горње и Доње), Крстиће и Насељенички део. Карактеристична је по опширном сеоском атару од чак 1.144 хектара што му даје посебан значај за пољопривредни развој. Бичу красе културно историјски споменици, остаци цркве Св. Недеље (Географска енциклопедија насеља Србије 2001: 430), и остаци манастира Св. Врачи (Ивановић 2013), српско и латинско гробље, а помени Срба дародаваца у Девичком катастигу сведоче о старини истоименог села. Према попису из 1981. године Бича је имала 66 односно 55 домаћинстава 1991. године,²²⁾ док је према изјавама мештана имала око 80 кућа, према чему је село бројало до 500 становника. Тачније, број становника Биче је 1991. године према попису износио 430 житеља (Попис СФРЈ 1991). Косовски Албанци су након рата ју-

¹⁹⁾ Прекорупље је област у Србији, позната и под именом Прекорупа (алб. Prekoqura) и обухвата источни део Метохије, између Подримља, Подгора и Лапушника. Прекорупље је област слива двају река: доње КLINE и Мируше и броји око 40 насеља. По подацима из 1912. године Прекорупље је тада имало 44 села са 231 српских, 457 арбанашких, 108 католичких и 14 мухацирских кућа. Данас је област насељена претежно албанским становништвом.

²⁰⁾ Занимљиво је да Клина према попису СФРЈ из 1948 године бележи стање од 20.665 становника, да би на попису из 1991. године било забележено чак 52.266 становника. Раст наталитета се дакле односи на албанску заједницу на Космету (Попис становништва СФРЈ 1991).

²¹⁾ Садашња сеоска утрина Шикоња у турском попису из 1485. године уписана је као посебно село уз назнаку да „припада Пећи”. У том селу Шикоњи уписано је тада укупно 21 кућа домаћина који сви носе српска имена (Ивановић 2013).

²²⁾ Упоредни приказ броја становника и домаћинстава 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. и станова 1971, 1981, 1991. Део 1.

на месеца 1999. године спалили и разорили село, а све Србе староседеоце протерали.²³⁾

Грабац, такође старо српско село помиње се као заселак Јелашнице (Јошанице) са 39 српских домаћинстава у периоду Бранковића, турски попис у селу бележи и старо црквиште Св. Тројице (Ивановић 2013: 417). Грабац – властелинство Градислава Тепчија, кнез Лазар 1380. године дарује болници манастира Хиландара у Светој Гори. Село је и у то време имало сеоског свештеника, цркву и парохију. Грабац 1948. године бележи 212 становника, док се 1991. године тај број повећава на 390 (Попис СФРЈ 1991), насељених у 50 (1981), односно 37 домова 1991. године.²⁴⁾ Грабац су, као и Бичу, Албанци јуна месеца 1999. године спалили и протерали све српске породице (Задужбине Косова 1987: 428). Према попису који су 2011. године²⁵⁾ спровеле Привремене институције (ПИС) из Приштине у Грабцу је пописано 174 Албанаца и 32 припадника РАЕ (Египћана). У том периоду чак 14 српских породица је живело у селу са 27 повратничких кућа, у континуитету присиљених на одлазак.²⁶⁾ Услед демографског дисбаланса креиреаног у корист албанске етничке групације за време комунистичког периода у Југославији, Срби у Клини

²³⁾ „Према подацима Привременог органа, до средине осамдесетих година прошлог века Срби су живели у 76 села на подручју општине Клина. Албанци су до 1999. године успели да од Срба „очисте” тридесетак села, да би после НАТО агресије и посебно, после мартовског погрома 2004. године Срби, бројени на прсте, опстали у свега 15 села. Неколико хиљада Срба прогнаних из села Грабаница, Јошаница, Кијево, Вокшић, Дољанце, Кпуз, Млечане, Долово, Душевић и Јеловац, прича једини ветеринар српске националности у метохијској котлини Божо Шарковић, „не смеју ни да помисле да се врате” јер се сви налазе на потерницама које су на предлог комшија Албанаца сачиниле косовске институције, оптужујући их да су наводно починили ратне злочине. „Најлакше и најмоћније средство за отимање српске земље и прогон српства су те њихове измишљене оптужнице”, објашњава председник Привременог органа Клине Весна Пешић” (Зејак 2022).

²⁴⁾ Упоредни приказ броја становника и домаћинстава 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. и станова 1971, 1981, 1991. Део 1.

²⁵⁾ Попис је генерално бојкотован од стране српског становништва на Косову и Метохији, то показују и примери Биче и Грабца у којима није пописано ниједно српско домаћинство, мада је у овим селима у том периоду био знатан број Срба. Шире на: <http://pop-stat.mashke.org/kosovo-ethnic-loc2011.htm>.

²⁶⁾ Шире о нападима на Србе у Грабцу види на пример: <https://srbin.info/pocetna/aktuelno/kamenovana-kuca-srbina-povratnika-u-klini/>.

и њеној околини бивају прогањани што се суштински није окончало до данашњих дана, упркос рату 1999., и прогону Срба 17. марта 2004. године.

Предратни, ратни и пост-ратни амбијент карактеристичан за област Клине, сведочи о континуитету насиља манифестованог преко српске заједнице на Космету; чини се да су Бича и Грабац симболи српског страдања у овом региону, чак и под УН управом. Учестали инциденти од стране албанске групаације и неадекватна заштита КФОР-а и УНМИК-а²⁷⁾ никада ни су ову заједницу уверили да ће опстанак и коначан повратак у селу бити могућ, јер је насиље претило да сатре и најмлађе чланове српских повратничких породица.²⁸⁾

*Улога „Међународне полиције и војске”
у оком њојрома Срба у Бичи и Грабцу*

Разговор са становницима Биче и протераним мештанима Грабца који су у селу живели до 2019. године, живописан је патњом и континуираним страдањем. Судбина се постарала да Срби из оба села прођу „голготу” коју српски народ носи вековима као симбол страдања Срба православаца. Страдање је, како сведоче испитаници, постало синоним српског живота на Косову и Метохији, како пре, тако и након рата. Крст који су мештани ових села носили са собом свих ових година, поред „кривице” духовне димензије – оличене у страдању и скрнављењу свега што је српско (хришћанско-православно); има и ово-времене земаљски узрок, по коме су одређени актери, најпре међународне снаге, од 2013. године и (ПИС) из Приштине као новопринати субјект, биле дужне да по потписаним споразумима штите права „етнија” – дакле српског народа који је у новој реалности трагично постао „мањински”, у својој рођеној земљи. Насиље као вишедимензионални феномен ни данас није

²⁷⁾ Влада Републике Србије, (2006). Каменован аутобус УН у селу Рудник на северу Космета <https://www.srbija.gov.rs/vest/51653/kamenovan-autobus-un-u-selu-rudnik-na-severu-kosmeta.php>.

²⁸⁾ Влада Републике Србије, (2006). <https://www.srbija.gov.rs/vest/51345/ostecen-most-koji-povezuje-dva-srpska-sela-u-metohiji.php>

престало у крајевима Клине. Оно се манифестује на кожи ових људи, на ораницама узурпиране српске земље, на забранима у којима ни данас српска нога не сме да крочи, те на зидовима кућа са којих су тик пре неку годину, у болу изнешене славске иконе Св. Тројице, Св. Претече и Крститеља Јована, Св. Димитрија, Св. Ђорђа и Св. Петке. Према сведочењу саговорника, „све су успели да „преболе”, да истрпе и опросте, али скидање икона са зида и одлазак из дома са знањем да се никада више неће моћи вратити на кућни праг на коме су направили први корак, не могу заборавити ни комшијама Албанцима ни италијанским војницима КФОР-а”.²⁹⁾ Пређашњи пресек стања у коме су Бичани и Грабчани провели четврт века под страшним терором албанских екстремиста, поткрепљују и следеће чињенице које износимо у временском следу који датира од њиховог повратка након рата (2002. година), па до 2019. године када је у питању село Грабац, односно до дана данашњег када је у питању село Бича. Испитаници најпре говоре о проблемима повратка током 2002. године, тј, о њиховом виђењу читаве ситуације, те о односу Међународне заједнице³⁰⁾ према Србима повратницима.

„Клина је последња остала у Метохији. Када је КФОР дошао у Клине, нас је било око 6-7.000 Срба (у Општини Клине – Ђ.Р.). Град Клине, заједно са осталима, муслиманима, Албанцима, Ромима и католицима имала је око 30.000 становника. Бича је пре рата имала близу 600 људи. Ми смо 22 јуна 1999. исељени из села, међу последњима, скоро сви смо напустили, остало је само петоро људи и сви су побијени након доласка КФОР-а, и данас им се не зна траг и глас. Мајка и син – Милена и Илија, Цвета, остао је још двоје комшија, сви су убијени када је дошао КФОР. Након рата, у јуну месецу, цела Бича је запаљена и опљачкана. Вратили смо се (неколико нас – Ђ.Р.) у септембру 1999. године. Како смо пе-

²⁹⁾ Исповест саговорника наведена у цитату.

³⁰⁾ Термин се односи искључиво на Западни део ове заједнице, умајући у виду то да су под НАТО командом и прерасподељеним зонама одговорности кључну улогу команде и вршења дужности имале САД, В. Британија, Немачка, Италија и Француска. Сви остали тимови прикључени КФОР-у на Косову били су подређени главној команди НАТО-а.

шака дошли до Биче преко Старог (Ибарског – Ђ.Р.). Колашина све до брежуљка изнад нашег села, гледајући у правцу своје куће, нисам могао да препознам да је то село из којег сам пре само неколико месеци отишао”.

„Крајем 2002. на 2003. годину, село се вратило овде. Том самоиницијативном процесу повратка прикључила се касније и Влада немачке; једна невладина организација са фирмом „ТНУ” је изводила радове свуда у региону Клине. Наравно, повратак је ишао преко незваничне Владе Косова коју су и онда западњаци признавали као легитимну, те је само уз њен пристанак повратак могао да крене. Институције РС с почетка нико није препознавао, нису биле укључене. Најпре су нам дали пољске шаторе у којима смо живели негде око два месеца. Замислите читаво насеље са тридесетак породица које живе као Индијанци у шаторима поред својих спаљених кућа. Зашто су нам то странци и Шиптари³¹⁾ радили? Па да би оспорили и негирали пројекат повратка. Тестирали су нас да ли истински хоћемо да се вратимо. Ми смо издржали јуначки сва та искушења, али када вас неко малтретира 25 година и „поји вас системом кап по кап” само да би те одржао у животу, онда то на дуге стазе није издржљиво. Сада кад погледам кроз шта смо све прошли, дивим се најпре својим комшијама и деци из Биче, на крају и својој породици” (Испитаник 1, село Бича – Општина Клина).

„Иза Грабца предстоји Дреница и Србица – крајеви који су озлоглашени када је у питању терор Шиптара, због тога је Грабац и био на удару први, за разлику од осталих села Клине. Па чак и када је наша војска дошла, у селу је постављена линија фронта према Србици и Дреници”.

„Наше село је имало око 30-так кућа, с тим што су чланови једне куће – заједнице били бројни. Како нисмо могли да се осетимо безбедно под КФОР-ом чији су нас припадници до јуче бомбардовали, одлучили смо да напустимо

³¹⁾ Исказе саговорника дајем у оригиналу. Сви термини из дијалога представљају свакодневни говор косовско-метохијских Срба, те нису дати у негативном контексту, јер је наведени термин потекао од званичног етнонима („Shqiptar” – у преводу „Шиптар” или поједностављено на српском „Шиптар”) како су Албанци сами себе називали (Белић 1959: 76), односно како су и званично називани од стране комунистичких власти у Југославији (Богдановић 1985).

Грабац са српском војском. Иселили смо се, и одмах потом чули, већ за неколико дана да су нам Шиптари поубијали све старице које нису хтеле да се иселе ни из Грабца, ни из Биче, ни из Штупеља.³²⁾ Нико није жив остао ко се одупрео селидби. Долазиле су код нас организације које су радиле повратак те смо ми мислили, ево како су се брзо вратили Албанци, па вратићемо се и ми нашим кућама. Ми смо се први уписали за повратак који је планиран 2002. године нешто с јесени пред зиму. Најпре је почело са оним програмом „иди види” где смо ми долазили у село да видимо шта је од њега остало, међутим, Албанци нису дозвољавали повратак тиме што су демонстрирали насиље над повратницима. Већ се створила прва слика која није уливала превелику наду. Наравно, ја разумем и те Шиптаре, па ми смо фактички до јуче ратовали, страдали су и наши и њихови војници, неће бити да ће нас ратни непријатељи дочекати са „пилавом и баклавама” назад. Дакле, одлучна реакција се чекала од Италијана, од КФОР-а, од читаве НАТО и УН-МИК администрације која је ту наводно дошла да осигура међуетнички мир и безбедност”.

„Након тога су неколико месеци трајали преговори о повратку. Када смо се вратили сместили су нас у шаторима у Бичи, док се кренуло са прављењем кућа у Грабцу. Било је баш тешко, није имало струје, воде, није имало услова за живот. Куће су кренули да праве у зимском термину који није погодовао иначе лошем материјалу намењеном за повратнике. С почетка су направили 10 кућа за повратнике у Грабцу, у којима су сместили фактички цело село, које је требало да причека да се направе још осталих двадесет кућа не би ли се бар стамбени услови решили. Дакле, најпре сви у шаторима, потом сви у 10 кућа” (Испитаник 1, село Грабац – Општина Клина).

³²⁾ „У селу Штупељ, у најјачем предратном српском селу у општини Клина, у којем је убијено десетак стараца, а потом спаљено у кући, Албанци и „новопечени” Египћани не дозвољавају повратак нити помисао о повратку Срба. У овом селу више хиљада хектара у власништву Марушића, Лалића и Мисирлијића, Бакараца, те неколико стотина хектара у власништву бивше задруге (без накнаде) обрађују Албанци и Египћани стално претећи да ће онај ко се одважи да се врати проћи као убијени старци 1999. године” (Зејак 2022).

Срби из Биче и Грабца у истом маниру сведоче о бојазнима са којима су се суочавала њихова села након рата, које је додатно подгревао ангажман међународне полиције и војске, како су саговорници саопштили, управо оних снага са којима су Срби ратовали до потписивања Кумановског споразума 10. јуна 1999. године. Осећај да ће након повлачења српске војске, Међународна заједница задржати пређашњу подршку косовске независности, веома брзо их је уверио да су били у праву. Порушена и опљачкана села, оскрнављене светиње и лешеви својих суграђана из Биче, Грабца и Штупеља, јасно су ставили до знања Србима да ће повратак на дедовину бити фраза мотивисана етничким чишћењем. Упркос нереаговању КФОР-а и УНМИК-а на насиље Албанаца према Србима, становници Биче и Грабца ипак одлучно ступају у процес повратка на своја огњишта, мада им је још с почетка стављено до знања да организације ангазоване на том пројекту у пракси нису испуњавале основне елементе потребних за повратак читавих заједница. Као што се могло видети у опису процеса повратка, мештани Биче и Грабца пролазили су кроз својеврстан „тест издржљивости”, те „тест преживљавања” како би им „Влада Косова”, Влада немачке и НВО задужене за повратак на челу са фирмом THV, обезбедиле основне услове за живот. Срби повратници наводе да су најпре око два месеца били стационирани у пољским шаторима док су им куће биле у изградњи. Затим, да су у том ишчекивању оскудевали за основна људска права везаних за недостатак струје, пијаће воде, адекватног стамбеног простора. Саговорници су сагласни у ставу да је, посматрајући прошлост, КФОР, УНМИК и генерално цивилна мисија Уједињених нација на Космету, од почетка до краја била ангажована, на „тихом етничком чишћењу” Срба са Косова и Метохије. Недостатак основних безбедносних и животних услова током процеса повратка, мештани интервјуисаних заједница, повезују са дугорочним планом западних актера којим је требало Србима блокорати процес повратка, у име „једнонационалног” независног Косова. Наредне чињенице поткрепљују изречену тврдњу.

„Грабац су најпре обезбеђивали Шпанци, потом Италијани-временски најдуже. Имали су пунктове на почетку и на крају села, те су стално патролирали кроз село. Имали су главну базу у Бичи, на два километра од нас одакле су од 1.500 војника добијали појачања и слично. Међутим, никада нас нису заштитили, Шиптари су нам крали стоку, машине и пољопривредне алате када год су хтели. Ни једна краћа није се завршила проналаском починиоца, кажњавањем или затварањем. Па кога сада да кривим? Нећу ваљда Албанце?” (Испитаник 2, село Грабац – Општина Клина).

„Имали су они (Влада Косова, Влада немачке – Ђ.Р.), много „система” да онемогуће повратак Срба, а ми смо то препознали осетивши на својој кожи да смо овде непожељни. Када смо се пријављивали на спискове за повратак, међу нама су се пријавили и наши људи који су раније избегли у Словенији. Најпре су њима направљене куће, јер су знали да они неће из развијене и комфорне Словеније да дођу у малу, забачену, сиромашну и непријатељима окружену Бичу. Наравно да су они све то знали. Пројекат око којег су се договорили мештани села Бича, односио се на то да нам они направе куће на истим темељима где су нам старе запаљене, у неку руку још је било лакше, неке су остале читаве само је кров изгорео. Они то нису дали. Правили су нове кућице, 32 бараке у првом пројекту, а ми смо тражили бо. Прве године нам није дошло ниједно дете, јер где ћете дете у шатору, у толико влагу” (Испитаник 3, село Бича – Општина Клина).

„Е сада, није на крају крајева проблем спавати са две сестре и братом у једном кревету, у објекту пуном влаге, без струје и воде, то није проблем, али јесте проблем када имате дете које немате где у школу да пошаљете. Клина нема школу, угашене српске институције, а ми у шиптарске не можемо, учиће нас да су нам „ОВК” терористи заправо ослободиоци Косова. Тако да ми деца уписују средњу школу у Митровици. Да проблемима не би био крај, убили су нам децу у Гораждевцу 2003. године. Таман када смо дошли и бар се мало понадали да ће се ситуација стабилизovati, они су нас насиљем и убиствима све више мотивисали да се иселимо без жеље за повратком. Деца из Гораждевца су само један пример, насиља је било стално да је било готово неиздрживо. Један аутобус уз пратњу КФОР-а сваког четвртка је ишао

за К. Митровицу за који смо морали да се пријавимо 48 сати пре поласка. У конвоју би било једно возило КФОР-а напред, потом аутобус у коме смо ми, затим још једно возило војске. Оно што је требало да успори повратак, или пак да га заустави јесте константно каменовање наших аутобуса. КФОР и УНМИК никада нису реаговали у смислу полицијске акције, да ухвате починиоце, да их процесуирају, већ само зауставе конвој, изађу да направе увиђај, нама не говоре ништа, иако је аутобус пун преплашене деце и жена. Аутобус би тако са сломљеним стаклима наставио до Митровице и назад” (Испитаник 3, село Грабац – Општина Клина).

„Занимљива је и чињеница „оптужбе за ратне злочине” која је ишла у смеру стопирања повратка Срба на Косово и Метохију, сада конкретно Бичу. Комшија је био председник српске општине у селу Дрсник где је имао канцеларију и одатле је наравно помагао српску заједницу у Бичи и шире. Моје је мишљење да је све то снимљено и организовано како би нам „скинули” челне људе одавде. Једном приликом је дошао КФОР код њега у канцеларији (био сам игром случаја присутан јер сам дошао по неку помоћ), упали су унутра као да се у канцеларији налази група наоружаних терориста. Упали су са пушкама и демонстрирали силу, одмах су му рекли „руке у вис” уперивши пушкама у њега. Један припадник КФОР-а – „црнац”, онако пун мржње, замахнуо је руком и поломио српску заставу која је стојала на столу и тиме означавала да је то канцеларија тзв. Привременог органа општине Клина при српском систему. Тада сам уочио онако чулним видом колико не могу да поднесу Србе и Србију. Пошто сам упућен у читав случај, знам да су га тада држали 5 сати у станици на испитивању те да су га оптужили за убиство једне жене Албанке која је у том тренутку испитивања чувала краве ту испод наших кућа у Бичи. То су га наводно оптужиле комшије Шиптари, али се све спроводи уз помоћ странаца” (Испитаник 4, село Бича – Општина Клина).

Оно што је најбитније за нашу анализу дефинисати, тиче се безбедносних формација које су различити контингенти КФОР-а под командом Италијана имали у овом делу Клине. Дакле, у селу Бича још увек је видљив објекат који је својевре-

мено служио оперативним сврхама КФОР-а, најпре у наведеним селима. База је, бар према саопштењима мештана Грабца и Биче бројала значајан број војника који се кретао и до 1.500 наоружаних људи. Сведочења указују да је, осим огромне базе, КФОР, у првих неколико година након рата успоставио војне пунктове на улазу и излазу из ових села. Очигледно да је војна формација била дефинисана на нивоу неколико чета, организованих у батаљоне, са тенденцијом да се прегрупишу у пук од око 2.000 војника.³³⁾ У овом случају, организација КФОР-а је била пешадијска, моторизована и тенковска формација.

У наведеној атмосфери, заиста остаје упитно, на који начин су припадници албанских формација, између осталог жељних освете и пост-ратног реванша (ОЕВС 1999: 12), успевали да остваре контакт са Србима повратницима, те да врше било који облик насиља над њима, од крађе стоке и пољопривредних машина, до пребијања и малтретирања. Да ли, и на који начин наведену атмосферу „допуштеног реваншизма” (Kušner) треба повезивати са општим контекстом повратка у коме Србима дугорочно нису обезбеђена општа елементарна права? Како тумачити сведочење да у Бичи повратничке куће примарно добијају Срби из Словеније,³⁴⁾ а секундарно Срби који бораве у шаторима испред својих недавно порушених и оскрнављених кућа?

Да ли случај убијања деце на реци Бистрици у Гораждевцу, или најпре чињеницу да за тај злочин ни након 20 година нико није одговарао, треба повезивати са општим амбијентом застрашивања српских повратника и генералног утицаја да се процес повратка неутралише и негира? Како тумачити чињеницу да је над Србима у континуитету вршено насиље (чак и

³³⁾ Једна чета броји од 50-500, батаљон броји од 300-1000, а пук од 2.000-3.000 војника.

³⁴⁾ Аутор је стекао утисак да се ради о Србима који су 90-тих година напустили Бичу, те да су управо због временске разлике, у односу на Србе расељене након рата 1999. године, успели да се интегришу у словенско друштво. Управо зато, саговорници саопштавају да није био примат да се тим расељеницима праве домови који у њих никада након рата нису ушли, док су они којима је то неопходно проводили месеце у пољским шаторима без основних животних средстава.

под пратњом КФОР-а и УНМИК-а – sic!), па и од стране њихових службеника, што јавности није непознато? Коначно, како прогумачити оружани упад припадника УНМИК-а и КФОР-а у канцеларију тзв. привременог општинског органа Републике Србије у Дрснику,³⁵⁾ те гужвање српске заставе поводом наводног хапшења за ратне злочине, што је и данас актуелна политика ПИС³⁶⁾ под надзором „Међународне заједнице”?

Готово свакодневно се указује да су оптужнице за ратне злочине над Србима са Космета крајње исполитизоване, те да је адвокатска струка утврдила да се примарно оптужују они Срби који имају значајне пољопривредне, стамбене или пак неке друге поседе на Косову, јер оптужени не подлежу уценама и притисцима да своја имања продају (RTS 2021).

Уколико се изузме ангажман међународне цивилне и војне мисије на Косову и Метохији поводом насиља вршеног непосредно после рата види се да и данас, 25 година од сукоба и 20 година од етничког чишћења Срба, још увек 42,6% прогнанника није у могућности да се врати на своје поседе због узурпације Албанаца, 30% њих се не усуђује да крочи на Косово због (не)безбедног окружења, а чак 88% тужби за повраћај српске имовине није реализовано. Више је него јасно, како се указује у Националној стратегији РС од (2015-2020: 35) године, да посебну одговорност за наведене чињенице има, нико други него западни део међународне заједнице, на челу са промотерима косовске независности (САД, В. Британије, Немачке, Италије и Француске) (уп. Ђурковић 2014). Но, да претендовање ка дефинитивном закључивању не буде преурањено, погледајмо искуства мештана Биче и Грабца о односу „међународне полиције и војске” према њима непосредно током Погрома над Србима – 17. марта 2004. године.

³⁵⁾ Највеће српско село у Општини Клина у којој је био смештен општински Привремени орган Републике Србије.

³⁶⁾ Привремене институције из Приштине – званично су признате потписаним Техничким (2011), и Споразумом о нормализацији односа из 2013. године Београда и Приштине, од када представљају међународно-правни препознатљив субјект са делимично признатом независношћу. Шире о споразумима на: <https://kim.gov.rs/pregovaracki-proces.php>.

„База шпанског (касније италијанског) КФОР-а се налазила у центру села. Још увек на том месту постоји дрвени објекат који су они тада користили. У тој бази је било 1.300 КФОР војника, када тако чујете, помислићете да су они спремни да одбране целу Метохију, а не једну малу Бичу од 600 људи. Дакле, база се и сада налази у центру села из које су они посматрали, патролирали, комуницирали са нама и наводно нас чували од Шиптара. Најпре су након рата ту дошли Шпанци, док су они били овде, наша безбедност је била сигурна.³⁷⁾ Путем поред моје куће може се отићи у друга албанска села, Шпанци су одмах поставили пунктове на улазу и излазу села где су контролисали саобраћај. Шиптарима нису дозвољавали улазак јер за тиме није било потребе, шта ће они код нас у селу где никада нису ни долазили осим ако би планирали да нас нападну. Под Шпанцима су били и Мароканци, они су били у саставу шпанског КФОР-а, тако да су такође добро чували село”.

„Шпански КФОР је био под италијанском управом, тако да је размештај ишао одатле. Чим су Италијани дошли почео је хаос у Бичи. Почеле су крађе које они нису спречавали, насиље, каменовање, вербални окршаји, било је свега. Одједном је дошла маса Албанаца из околних села, а не сумњам да их је било и са стране. Неки од наших комшија у то време нису ни имали саграђене куће. Бројни су живели под плочом, неки у неким викендицама и тако. Пуна су нам дворишта у једном тренутку била Шиптара. Почели су да пале и руше куће на очиглед италијанског КФОР-а. Италијани нису прстом мрднули, нећете веровати, стационарирали су се у њиховој бази и нису излазили док нису дошли камиони да нас депортују. Нико није помишљао да припуца, макар у ваздух, ако не у масу која пали и врши насиље. У једном тренутку нас је КФОР груписао у њиховој касарни, када смо својим очима гледали како рођаку пале стадо оваца и осталу стоку. Покушао је земљак од једне Италијанке, која је ту стојала с оружјем, да отме пушку и да реагује, ако ништа

³⁷⁾ Саговорник је нагласио да је шпански КФОР био све време усредсређен на обезбеђивање личности, што није подразумевало обезбеђење током рада на пољопривредном добру, због чега су саговорници били разочарани, јер су у периоду од 5-6 година након рата њихову земљу и шуму користили Албанци.

друго, бар као знак упозорења, да припуца у ваздух или изнад масе, али није ни било говора, одмах су га постројили као да је он потпаљивач а не они. Хоћу да кажем да смо ми тада коначно, мада смо то знали и по самом доласку НАТО-а на Косово, схватили да су ти, баш ти људи који су нас наводно чували, заправо дошли овде да нас протерају и да заврше посао који су почели 1999. године без одлуке СБУН. Дакле нису реаговали, нису ни једном припуцали у знак упозорења, нису направили кордон, нису штитили Србе, већ албанске екстремисте и потпаљиваче. То ће вам посведочити сваки Србин из Биче и околине” (Испитаник 1, село Бича – Општина Клина).

„Осетили смо унапред да се спрема 17. март.³⁸⁾ Проблем је што не знамо шиптарски језик, код њих се причало о томе, осети се то некако у ваздуху. И ови из Кејфора (КФОР – Ђ.Р.), су се узрујали неколико дана пред Погром, стално долазили, посматрали, испитивали нас како и шта, где, све су

³⁸⁾ Поводе за мартовски Погром поједини аутори виде и у посетама неких политичких званичника, где је њихово указивање, да се наводно, безбедносна ситуација на Косову стабилизовала под УН управом, била у сврси кампање за ново насиље. Примера ради, Делтвејт наводи да је непосредно пре почетка чишћења Срба 13. марта 2004. године, СПГС-а у ланцу командовања УН, под-генерални секретар Одељења УН за мировне операције, Жан-Мари Геено (Žan-Mari Geeno), посетио је Косово и у веома позитивном и оптимистичном саопштењу за штампу описао да је видео значајне промене у безбедносној ситуацији на северу Косова речима: „Митровица је мирније место” (Deltveit 2007: 120). Слично наводи и Јевтић (2015): „Шест месеци пре организованог насиља које се 17, 18. и 19. марта 2004. сручило на косовскометохијске Србе у Приштини су се, рецимо, нашли непосредни помагачи у грађењу „новог Косова” – шеф мисије ОЕБС-а и творац случаја Рачак, амерички дипломата Вилијам Вокер и главнокомандујући НАТО снага у агресији на СРЈ генерал Весли Кларк, бивши председник САД Бил Клинтон и политички архитекта Дејтонског споразума и „косовске независности” Ричард Холбрук са првим шефом Унмика Бернаром Кушнером. Сва та „гостовања” била су у директној вези са подшком заједничком пројекту „независног Косова” и најави почетка преговора о статусу Покрајине”.

Други пример је да је дана 15. марта 2004. године, непосредни претпостављени КФОР-а, адмирал Грегори Џонсон, Командант савезничких снага НАТО-а за Јужну Европу, дошао је у цивилу уместо у униформи, „јер је овде тако мирна ситуација”, како је изјавио, јер је КФОР направио велики напредак за пет година од свог размештања на Косову, као и да је стопа криминала на Косову била нормална за регион од два милиона људи. Он је подвукао да је ситуација остала „задовољавајућа” и нагласио да „НАТО неће толерисати насиље, јер је то претња будућности Косова” (Deltveit 2007: 120).

то они организовали, то доказује и сам 17. март када се то видело у пракси. Долазио је један припадник КФОР-а из Тузле, муслиман ожењен српкињом, он је по мало знао српски језик и у данима пред Погром нам је тихо, онако да га не би чуле колеге војници, говорио, „биће проблем”, биће проблем”. Знали смо ми то, али шта ћемо, чекали смо тај дан. Буквално се реаговање КФОР-а тог дан свело на притварање Срба у Бази. Заробили су нас као у затвору, на тај начин су омогућили Шиптарима да нам руше, пале куће и стоку пред нашим очима, као да је и то био неки експеримент. Свака наша рекција усмерена ка самоодбарни била је саботирана. Мени су деца била мала када су нас исељавали, ни су ни пошла у школу, баш је било мучно” (Испитаник 5, село Бича – Општина Клина).

„Код нас је Погром кренуо 16. марта, већ када се чула вест да су се у Чабри утопила албанска деца, почели немири. Све те вести, и рањавање дечка из Чаглавице, те протести Шиптара, утицали су да се у Грабцу осети „дух зла”. Тог дана нас је обилазила OSCE полиција у оним црвено белим циповима, тада су са КФОР војницима хтели да нас депортују пре главних дешавања. Међутим, наши људи су после свега били одлучни да остану. Било је речи да ће нас пребацили у базу у Ђаковици, али су су некон дужих разговора договорили да се настанимо у две куће у Грабцу како би нас КФОР лакше сачувао. Такође, било је претпоставки од наших људи да КФОР, и поред свих пропуста до сада, ипак има снаге да нас сачува, дакле имамо базу у Бичи са 1.500 војника, имамо пунктове у Грабцу, плус смо се сконцентрисали у две мале повратничке куће, дакле сви услови су испуњени. Приде уз то, Грабац је мало село на врху брда, прилаз с једне, главне стране уласка у село је узак пут, окружен густим шипражјем кроз које није могуће кретање терориста. С друге стране је могућ прилаз Шиптара само пешака и то такође кроз шумовите пределе који би, посматрано с брда од наших кућа били немогући уколико горе имате само два војника, ништа више. Но, изгледа да војна стратегија није нешто на шта су хтели да се ослањају војници из Италије. Њихова стратегија је расељавање, јер су итбеглиштво понудили као примарни циљ, и то нигде друго него у Ђаковици где

је од српског живља остало само неколико старица у оквиру цркве у центру града”.

„Убрзо након тога су на нас почеле да падају гранате. Гранатирани су нас са околних брда 16. марта увече, због чега смо се сви ми окупили око војног пункта у центру села. Били смо на таквом положају да нису могли да нам приђу пешака, већ само гранатама, ето то су и искористили. У том првом гранатирању нисмо могли да видимо да потпаљивачи иду на нас, већ само да лансирају гранате ка нашем селу. УНМИК, КФОР и КПС полиција су већ били ту. Знам да су нас неки Албанци који су радили у КПС-у трзнули да се сакријемо иза возила КФОР-а, не би ли нас заштитили и скупили на једном месту. Некако је успело да се заврши то прво вече 16. марта, било је касније ту више и војске, знам да ту ноћ нико од нас није спавао. Сећам се да је било неколико девојчица и једна беба са њима. Најпре су нам рекли да неће да нас селе, да се све завршило, био је ту и шеф УНМИК-а који је натучао на српском како „нема проблема и да ће КФОР учинити све да се Срби сачувају”. Међутим ујутру 17. марта поново су дошли из КФОР-а камионима за евакуацију и стационарирали се испред продавнице у селу, где су се окупљали Срби из Грабца. Иако је ситуација била мирна ујутру, видевши камионе, ми смо се запитали зашто су сада дошли, најгоре је прошло, могу да нас обезбеде, већ нема никаквих проблема. Одмах су нам рекли да су камиони ту за сваки случај, да не планирају да нас селе али да су као у приправности. Сада када враћам филм, видим да ни једног тренутка нису заузели положаје да штите село од напада Шиптара. Него су само седели код пункта и гледали. Хоћу да кажем, нисмо имали онај осећај као када је наша војска током рата и 1998. била присутна овде. Људи ископали ровове, уперили оружје и погледе ка непријатељској страни. Ови не, као да се по њима ништа не дешава, управо тако, били су само посматрачи” (Испитаник 1, село Грабац – Општина Клина).

„Када су одлучили да нас евакуишу, нису нас ни питали да ли хоћемо, да ли желимо, само су почели на силу да нас трпају у оне камионе као да смо ми неки џакови. Оно што је важно рећи јесте да је то јутро 17. марта било мирно,

нико нас није нападао, нико није гранатирао у том тренутку када су нас они насилно убацивали у камионете. Широко Поље је било место где су слетали хеликоптери, била је велика равница до које су нас транспортовали камионима. Е сада, питате зашто нас нису камионима и одвезли до базе Шпанаца у Осојанима? Зато што је у том тренутку кренула руља Шиптара пешака од Клине ка Бичи и Грабцу. Наравно, то су италијански војници знали и поводом тога су предузели улогу расељавања. Зашто нас нису заштитили пошто је то био једини пут да дођу до нас? Па то вам нико са сигурношћу не може рећи, али наше трогодишње искуство говори да је то била координирана акција КФОР-а и Шиптара. Јер, ако су дозволили досадашње нападе на нас; ако нису реаговали ни на једну пљачку; ако нису одреаговали ни на једно пребијање Срба; ако притом нису никога никада ухапсили за било шта, за неку ситницу, па макар и за покрадене пумпе којима смо црпели пијаћу воду; онда неће бити да су имали намере да нас обезбеде и 17. марта, иако су могли и то онако без оптерећења”.

„Пазите, 1.500 војника под пуном ратном опремом не може да заштити село од 30 кућа међу којима су војно способни мушкарци који би притом помогли у одбрани? „Не пије воду”. Да су само направили један кордон на путу до села све би се решило, па да су ангажовали један хеликоптер (од седам који су нас евакуисали), у нашу заштиту, данас би Клина била мултиетничка, а Срби би живели у Грабцу (Испитаник 3, село Грабац – Општина Клина).

Разговор упућује на закључак да су војници КФОР-а и УН-МИК-а све време након рата, до данашњих дана, заузимали једну специфичну проалбанску позицију – позицију у којој се симулирала безбедност. Норвешки потпуковник је у праву када каже да је НАТО у оквиру КФОР мисије на Косову најпре чувао своју геополитичку позицију (Deltveit 2007: 80), страхујући да процес повратка 250.000 Срба не произведе неки облик кантонизације Косова и Метохије (ур. Bataković 1998) по угледу на Републику Српску у Босни (Радовановић и Обрадовић 2024), што би дугорочно ојачало позицију Срба на Космету и оспори-

ло евро-америчку диктатуру на овом простору (Најперс 2017: 169), коначно оличеној у потписивању неуставних бриселских споразума од стране Владе Републике Србије (Ђурић 2014; Мировић 2019). Погром над Србима на Косову и Метохији коначно је оголио америчку ратну пропаганду. Пракса је показала да није било довољно заштитити права Албанаца, због чега је и покренута агресија НАТО-а на Србију, већ успоставити безбедност на читавој територији покрајине за све њене становнике. Очигледно је да је КФОР, ангажујући се да „заштити” животе Срба одвозећи их хеликоптерима и камионима, дугорочно угрозио опстанак становника на овим просторима. Посматрање географског положаја села током истраживања упућује на веома адекватне могућности одбране позиција. Довожење камиона за расељавање Грабчана непосредно пре главних дешавања, те њихово поновно активирање 17. марта ујутру када је ситуација у селу била стабилна и понашање војника према Србима током операције расељавања, упућује на могућност да је својим акцијама КФОР поспешео и убрзао етничко чишћење српског народа. Вишегодишње искуство мештана Биче и Грабца заправо усмерава ка закључку да је 17. март био последњи окршај Албанаца са Србима на Косову, посебно када је у питању процес повратка, имајући у виду то да је непосредно пре тога 250.000 Срба расељено са Косова и Метохије. Неадекватно санкционисање злодела почињених над Србима до 17. марта и оглушивање команде КФОР-а на обавештајне податке о припремама за Погром, заиста упућује на слагање са ставом саговорника који закључује, након 20 година, да КФОР заправо није ни имао намеру да обезбеди Србе у Бичи и Грабцу 17. марта 2004. године! (уп. Димитријевић 2024). Потребно је рећи и да је Влада Републике Србије, „наводно поштујући Резолуцију 1244 СБ УН и међународну управу на Космету, упркос томе што се Резолуција у континуитету кршила, а сарадња са УНМИКОм остала без резултата (показала своје лице – Ђ.Р.), (а) најрадикалнији корак који су српски властодршци успели да организују, не би ли спречили „хаотично стање на Косову и Метохији, јесте формирање хуманитарног конвоја за евакуацију Срба”

(Димитријевић 2024: 208).

Стратешка позиција Биче и Грабца аутора најпре упућује да се сложи са ставом М. Хајперца³⁹⁾ (Хајперс) који анализира питање одбране средњовековног манастира Св. Архангела код Призрена, чије је монаштво такође исељено од стране немачких трупа, ненамеравајући да бране своју позицију од албанских потпаливача. Хајперс запажа да, док је посматрао:

„(...) мали уништени манастир изнад Призрена, чинило се (...) да је овај уски стрми приступ могао да се обезбеди једним митраљезом. Један рафал у ваздух изнад глава руље сигурно би је уразумио. Али, да су озбиљно схватили захтев, да овај објекат штите војним средствима, претходници сада присутних немачких оружаних снага сигурно би завршили пред немачким судом. Они ту, ипак, нису ангажовани као војници, све док Савезна влада мисли да је за дејства у зонама конфликта довољно да користи социјалне педагоге у униформи (униформама – *Ђ.Р.*), које је боље оставити у кампу када ситуација постане озбиљна” (Хајперс 2017: 106-107).

Deltveit (2007: 94-95) потврђује наше претпоставке о ишчекивању Погрома на који се плански није војно одговорило. Упркос упозорењима највеће обавештајне јединице упућених штабу КФОР-а о предстојећим догађајима у марту, из КФОР-а ипак није било одговора. Хајперцово указивање да је генерални став западних влада, традиционално био „савезнички” према Албанском прогону српског народа, указује да је и овај догађај посматран у „кушнеровском маниру” „допуштеног реваншизма” над Србима (Kušner). Није непознаница да и бројни други аутори указују да су Западне владе задржале исти однос прама српском страдању као и 1999. године, односно да су благонаклоно гледале на рушење манастира и цркава. Примера ради, један од официра чешког КФОР-а који је учествовао у одбрани цркве

³⁹⁾ М. Хајперс је немачки дипломата који долази на Косово поводом организације привредног и финансијског одељења Међународне цивилне администрације, те поводом наведеног ангажмана упознаје се са политичким и криминалним проблемима тзв. независног Косова на основу чега у књизи „*Macchiato diplomatia – Kosovo mrtvi ugao Evrope*” успева да расчливија везу између дипломатије и криминала ангажованих у циљу стварања нове албанске државе на Балкану.

Св. Андреја у Подујеву, нагласио је такође да је његова јединица добила наређење да се повуку пред албанским екстремистима речима: „Бранили смо српску православну цркву од руље од 500 Албанаца, али било их је превише за нас”, рекао је капетан Јиндрих Плешер (J. Pleser) за Праг пост. „Када су пробили зид [око цркве], добили смо наређење да се повучемо” (Bjelajac 2004: 3).

Такође је између осталих и капетан шведског контингента КФОР-а Џон Бенгтсон (J. Bengtson) са седиштем у насељу Ајвалија код Приштине, за норвешки Форум 18, одбио да каже зашто КФОР на Косову није спречио Погром над Србима, оцењујући да је то питање за виши политички ниво (Bjelajac 2004: 3). У наведеном миљеу, људска права Срба – једнака су правима дивљих звери,⁴⁰⁾ над којима се злочини пред 50.000 војника и даље потпуно сулудо и аматерски оправдавају као: „разумљиви нуспродукт процеса освете за српска недела над албанским становништвом пре и за време НАТО интервенције” (Ćurčić 2000: 128). Управо се у наведеној логици проналази одговор на следеће питање:⁴¹⁾ Како пешадијски, моторизован, тенковски пук од 1.500 војника под пуном ратном опремом, те војном базом стационираној у Бичи удаљеној непуних два километара од Грабца, не успева да заштити мештане села, већ се опредељује да по други пут расели становништво које се с великим напорима вратило и до марта одржало у Клини на Косову?

Поставља се питање, колико је друго етничко чишћење⁴²⁾ Срба из Грабца и Биче утицало на одлуку за поновним повратком? Аутор је, интервјуишући саговорнике стекао утисак, пошто се ради дакле о православном становништву, да су прогнани судбину страдања везали искључиво за страдање право-

⁴⁰⁾ Саопштено искуство Србина прикупљено на терену коме је амерички генерал рекао да Србе на Косову третира као дивље животиње које је дошао да убија.

⁴¹⁾ Које између осталог становници села Бича и Грабац и дан данас себи постављају.

⁴²⁾ Дакле прво етничко чишћење десило се у јуну месецу након потписивања Кумановског споразума и препуштања надлежности војно безбедносне управе УН-у и КФОР-у, када су у овим селима попаљене све српске куће и побијени сви мештани који су одлучили да о њиховој безбедности брине „Међународна заједница”.

славних хришћана, саопштавајући да им је, упркос дугогодишњој борби за опстанком, најтеже било када су због двадесетпетогодишњег прогона морали да скидају славске иконе са зида. Кључ опстанка и пркоса до последњег човека, најпре проналази мотив у вери, из чега произилази, да се не напушта место на коме се вековима уздизала молитва, како кућних прагова у Бичи и Грабцу, тако ни са „Васцелог Косова и Метохије”.

Бича и Грабац данас; еџничко чишћење или неусиешна „нормализација односа” Београда и Пришћине?

Процес повратка 250.000 српског становништва на Косову и Метохији од његовог зачетка па до данашњих дана, осујећен је из неколико праваца, због чега се на крају искристалисало мишљење да је повратак онемогућен не само од албанских политичких актера, већ и од стране међународне администрације, УН-а, САД-а и ЕУ као актера који у принципу руководе „косовском спољном политиком” (уп. Радовановић и Обрадовић 2024). Мада је повратак у двадесетпетогодишњем периоду оспораван кампањама о потреби да се на Косову имплементирају „стандарди”, те да се причека статусни модел (Boldvin 2006)⁴³⁾ који је током поступка нормализације односа Београда и Пришћине добио афирмацију у оквиру Охридског споразума да се од стране Србије у целости поштује „територијални интегритет Косова” по угледу на „две Немачке” из времена социјализма (Пророковић 2021); већ је очигледно да се питање повратка и опстанка српских институција на Косову изједначава са могућношћу дугорочног егзистирања Косова као јединствене целине. На такве закључке упућује пре свега политичко-институцио-

⁴³⁾ Boldvin (2006: 25) наводи да је међу међународним снагама на Косову веома често долазило до несугласица око политике повратка. Примера ради, Немачки КФОР је између 2000. и 2001. године, „сматрајући да још увек није постигнуто безбедно окружење” забрањивао повратак Срба, тако што је успоставио контролне пунктове и претресао свакога ко је хтео да уђе на српске поседе, укључујући и власнике имања. Уместо да се бави нередима и спровођењем закона из мисије, Немачки КФОР је својим поступком кршио људска права али и сам процес повратка.

нална криза дугорочно замрзнутог конфликта, подупртог идентитетском шизофренијом „косовара” расчеречених између великоалбанског национализма, те никада дочеканог и обмањујућег „европског идентитета”; али и „мигрантском кризом косовских Албанаца”⁴⁴⁾ условљеном економском девалвацијом у којој „једна трећина становништва живи са мање од једним евром и двадесет центи дневно”, 80-то процентном незапосленошћу омладине и високом стопом „смртности деце, која је чак и у подручјима сукоба попут Палестине или Јордана нижа” него на Косову (Најперс 2017: 198). О односу Међународне управе, те општег стања (не)безбедности на Косову данас, али и исходу процеса повратка у слици и речи сведоче и мештани Биче и Грабца:

„Бича је данас празно село које броји свега три куће у коме нема животне ревитализације. Нема младих, нема деце, нема ни школе више, а ни амбуланте.⁴⁵⁾ Имамо доста земље и само то нам је остало. Немаш где да одеш, не можеш да се браниш. Окружили су нас Шиптари, а њихови „ратни ветерани” добили државну земљу и приватне бизнисе, отворили ресторане и бензинске пумпе. Више од 30 села у околини Клине су пре рата била српска, сада их има 10-так и то само по неколико старијих чланова који желе да скончају у свом селу. Српска заједница овде не постоји, а притисак од Албанаца је константан”.

„Пре неколико дана је један комшија удавао ћерку, поводом чега је окачио српску заставу на кући. Чим су се скупи сватови, ето је и косовска полиција. Чим су ушли у дво-

⁴⁴⁾ Ради се о видљивом процесу миграција косовских Албанаца усмерених ка Западним државама Европе, додатно поспешеним визном либерализацијом од јануара 2024. године.

⁴⁵⁾ Занимљива је чињеница запажена на терену, да Република Србија до данашњих дана, упркос процесу дијалога са ПИС из Приштине, није успела да оспособи адекватан школски објекат за више од 20 деце која су се с почетка вратила у Бичи, због чега су деца похађала насау у неадекватним условима једне приватне куће. Мештани Биче кажу да је незаинтересованост Владе Републике Србије и челних актера из Министарства за Косово и Метохију, касније Канцеларије за КиМ, у суштини утицала да се становништво Биче данас броји на „прстима једне руке”, иако је, мерено потенцијални повратком младих имало услова да буде једно од виталнијих села у Пећком округу.

риште, одмах су тражили да се скине застава Републике Србије, иако је нико не види, па у Бичи нема Шиптара, нема ни Срба, ко ће да је види? Инсистирали су на томе, па и под ценом да нам покваре свадбу. На крају је пријатељ рекао да склонимо како не би правили проблеме. Али они се не задовољавају, настављају да врше насиље, одмах ме питају да ли имам оружје, онако дрско. Па зашто нисам пријавио скуп. Чак ме пита, које песме ће да пева овај певач? Замислите. Ја кажем па српске песме ће да пева, које би друго певао. Интересује њега да нећемо да певамо песме о националном ослобођењу, то њега брине. Четири полицијска аутомобила су нас дворила тај дан ту испред куће, на улазу у авлију, и шта ћеш, какав је то живот кад у рођеној кући за испраћај не смеш да се прекрстиш и запеваш. Али тако је то, нека трпи ко може, ко не може нека иде као што му је речено и ту се завршава прича, што се тиче Биче, односно, што се тиче Косова и Метохије” (Испитаник 2, село Бича – Општина Клина).

„Па и данас је ситуација иста када је у питању однос КФОР-а према Србима генерално. Или ако хоћете, однос КПС-а према нама. Ево пре неколико дана ми је долазио баш италијански вођа тима, дакле начелник за Пећки округ. Манипулише исто као што су његове колеге „војници” лагали 1999., и 2004., и 2008., и 2013. године. Дође пре неколико дана на капији и хоће да коразговарамо. Најпре му не отварам капију и кажем, причаћу са тобом када ми омогућиш да имам своју Општину, када ми вратиш српску Пошту, и замислите, он ми одговара овако: „Па ево, можеш да је имаш, иди у згради и ради свој посао”. Замислите који циник, а недавно су нам Шиптари затворили последње институције које имамо овде. Стално хвалисаво прича, како су наводно они сачували Дечане, како су оно, како су ово. Знате, и после свега, није га срамота да прича”.

„Данас су куће у Грабцу порушене, нема горе никога, опљачкано је све, нема прозора, нема ничега. Што је насимпатичније, данас горе нема ни Шиптара. Не можеш никога у близини да видиш. Пошто су толико хтели село, па ето им га данас. Нека слободно живе у њему и нека убирају плодове са српске земље. Ја светињу не продајем!” (Испитаник 2, село Грабац – Општина Клина).

Коначно, стање безживотности српских села Биче и Грабца показује крајњи исход етничког чишћења српског становништва из ових крајева, при чему је и процес повратка након двадесетпетогодишњег периода изједначен са дефиницијом етничког чишћења. Процес повратка оивичен континуираним насиљем Албанаца над Србима, узурпацијом кућа и имовине којима Срби ни данас немају прилаз (бар када је у питању Грабац, унеколико релаксиранија слика је створена у селу Бича), те „неспоразумом” произашлог из бриселских споразума – прекинуо је везе Срба са Космета са матицом Србијом и створио осећај националне одбачености.

До краја, процес повратка, остао је идентичан тихом етничком чишћењу Срба. Притисци ПИС из Приштине да повратак сведу на минималан али симболичан број (медијски конструисане мултиетничности), и (не)одлучности „међународних војника” да повратницима пруже адекватну заштиту и услове примереним грађанима 21. века, након четврт века, оставили су српска села опустошена. Грабац данас представља до темеља порушено српско село, својеврсно сметлиште за одлагање отпада околних косовских Албанаца у коме се још увек експлоатишу њиве и засади шума.

Као и Грабац, суседна Бича двадесет година од мартовског Погрома над Србима броји тик неколико остарелих људи који су по сопственом избору, а по допуштењу некадашњих комшија и „Западних интернационалаца”, желели да скончају у родном месту. У Бичи нема животне ревитализације, школа и амбуланта, некада смештених у приватној кући и бараци направљеној од отпадних дасака КФОР-ове базе, у којој се до 2015. године школовало и лечило двадесетак српске деце са бројном старијом популацијом повратника (чинећи тиме просечно српско село), данас живи свега три члана српских повратника.

Амбијент новоизграђених малих белих повратница усађен у ругло порушених и оскрнављених старих објеката, само на тренутак, подсећа да је на Косову извршено етничко чишћење узело маха, да је у овом случају извршено пред очима око 50.000 међународних војника и полицајаца.

*Српска стјарица и војници КФОР-а у Грайцу исјред њоврајничке кућице
(фото Живојин Ракочевић)*

*Прослава јодишњице њоврајка у Градац и Бичу. Ненад Радосављевић,
оцац Пејшар Улемек и Оливер Ивановић (фото Живојин Ракочевић)*

Литература

- Антонијевић, Н. (2009). *Стрдање Срба и других неалбанаца на Косову и Метохији (1998-2006)*, у Ј. Мирковић (ур. или прир.), *Прилози истраживању злочина геноцида и рајних злочина (Годишњак Музеја жртва геноцида – тематски број, Зборник радова)*, стр. 157-247. Београд: Музеј жртва геноцида.
- Белић, А. (1959). *Речник српскохрватској књижевној и народној језика*, књ. 1. Београд: САНУ, Институт за српскохрватски језик.
- Богдановић, Д. (1985). *Књига о Косову*. Београд: САНУ.
- Blum, R., Stanton, H. G., Sagi, S., Richter, D. E. (2007). 'Ethnic cleansing' bleaches the atrocities of genocide. *European Journal of Public Health*, 18(2), 204-209. <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckm011>.
- Branković, S. (2009). *Metodi iskustvenog istraživanja društvenih pojava*. Београд: Megatrend univerzitet.
- Бујаклија, М. (1996). *Лексикон стираних речи и израза*, 5. издање. Београд: Просвета.
- Vladislavjević, N. (2011). „Etničko čišćenje”. *Politički život* (1-2), str. 107-111. https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_rfpn_953.
- Географска енциклопедија насеља Србије*, књ. 2, (2001). Београд: Географски факултет.
- Derens (2009). *Kosovska zamka – Kosovo godina nulta*. Београд: Hisperia edu.
- Delibašić, A. (2022). Kulturni rasizam, primordijalni lojaliteti i etničko čišćenje. *Časopis za društvena pitanja*, 63(1), 27-47. DOI: 10.48052/19865244.2022.1.27.
- Димитријевић, Н. (2024). Реаговање и планови руководства Србије и Црне Горе током косовско-метохијске кризе (17-19. март 2004). *Зборник радова Филозофској факултету у Приштини*, 54(1), 199-211. <https://doi.org/10.5937/zrffp54-45097>.
- Ђокић, Б. (2014). Прилог изучавању геноцида над Србима на Косову и Метохији – студија случаја. *Годишњак Музеја жртва геноцида*, 6, 191-210.
- Ђурковић, М. (2014). „Европске интеграције Србије између нормативизма и геополитике”. *Култура Јолиса*, XI (посебно издање), 89-107. *Задужбине Косова. Споменици и знамења српској народа*, (1987). Београд: Књижевна реч.

- Ивановић, М. (2013). *Метохија, сѐоменици и разарања*. Нови Сад: Прометеј.
- Јањић, Д. (2013). Косовски проблем и положај хришћанских заједница на Блиском и Средњем Истоку. *Башџина*, 35, 118-133.
- Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве, (2003). Београд: Свети архијерејски Синод Српске Православне Цркве.
- Petrović, V. (2007). Etnicizacija u reči i nedelu. Represija i njena naučna legitimacija. *Hereticus, časopis za preispitivanje prošlosti*, 5(1), 11-36. <https://hereticus.rs/vol-v-2007-no-1/>.
- Павловић, А. (2022). „Срби у Косовској Митровици: континуитет „заробљене” свакодневице”. *Баштина*, 57, 392 – 408. <https://doi.org/10.5937/bastina32-38173>
- Радовановић, Ђ., Обрадовић, Ф. (2023). Социјално правна депривација интерно расељених и избеглих лица на Косову и Метохији у оквиру „Косовске кризе”. *Српска башџина*, VIII(1), 202-217.
- Радовановић, Ђ., Обрадовић, Ф. (2024). Четврт века касније: елементи етничког чишћења у случају прогнаних са Космета. *Зборник Маџице српске за друштвене науке*, св. 4 (рад у штампи).
- Самарџић, С. (2018). *Траједија Косова и Метохије*. Београд: Catena Mundi.
- Манић, 2014: Жељка Манић, „Примена и могућности анализе садржаја у социологији”. Докторски рад. Филозофски факултет Универзитета у Београду. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/3330?show=full>.
- Mann, M. (2004). *Explaining Ethnic Cleansing*. Los Angeles: Cambridge University Press.
- Matić, D. (2020). Vladimir Petrović, „Etničko чишћење. Geneza koncepta”. Београд: Institut za savremenu istoriju, Arhipelag, 2019. *Tokovi Istorije* (3), 308-310.
- Митровић, Љ. (2000). *Нови светски њоредак и Балкан; социолошка и теолошко-историјска размајрања*. Ниш: Студентски културни центар.
- Мировић, Д. (2019). *Бриселски сѐоразум: хронологија и њоследице*. Београд: Catena Mundi.
- Milić, V. (2014). *Sociološki metod*. Београд: Zavod za udžbenike.
- Potkonjak, S. (2014). *Teren za etnologe početnike*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo.
- Čurčić, S. (2000). Destruction of Serbian cultural patrimony in Kosovo: A world-wide precedent. *Journal of the North American Society for Serbian studies* 14(2): 125–131.

- Hajperc, M. (2017). *Makijato diplomatija: Kosovo, mrtvi ugao Evrope*. Beograd: Albatros plus.
- Heiskanen, J. (2021). In the Shadow of Genocide: Ethnocide, Ethnic Cleansing, and International Order. *Studies Quarterly*, (1), 1–10. <https://academic.oup.com/isagsq/article/1/4/ksabo30/6380106>.
- Herman, E., Piterson, D. (2010). *Politika genocida*. Beograd: Vesna info.
- Hofbauer, H. (2009). *Eksperiment Kosovo; povratak kolonijalizma*. Beograd: Albatros plus.

Документи

- Konvencija i sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida*, Službeni vesnik Prezidijuma narodne skupštine FNRJ 2/1950.
- Кумановски сјоразум (1999). Доступно на: <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=19947>.
- Национална стратегија за решавање питања избеглица и интерно расељених лица за период од 2015. до 2020. године. Влада Републике Србије. Доступно на: <https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2015/62/1> [01. фебруар 2023].
- Резолуција 1244 СБ УН* (1999). Доступно на: <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/19944>.

Електронски извори

- Andreuolopulos, J. Georg (2024). *Etnic cleansing*. Available at: <https://www.britannica.com/topic/ethnic-cleansing>.
- Bataković, D. (1998). The Cantonization of Kosovo-Metohija: A Proposal. Available at: https://www.academia.edu/2537082/The_Cantonization_of_Kosovo_Metohija_A_Proposal.
- Boldvin, 2006: Klajv Bodvin, „Manjinska prava na Kosovu pod međunarodnom upravom”. Међународна група за манјинска прava. Prevod: Stanka Parać Damjanović. Dostupno na: <https://praxis.rs/index.php/sr/reports-documents/other-reports/item/137-minority-rights-situation-in-kosovo>.
- Бјелајац, М. (2024). Представљена књига португалског генерала Кунје – „Косово нечувено отимање независности”. Српски меморијал (05. 10. 2024). Доступно на: <https://www.srpski-memorijal.rs/vesti/kosovo-onlajn-glas-srpske-sputnjik-tanjug-4-10-2024-predstavljena-knjiga-portugalskog-general-a-kunje-kosovo-necuveno-otimanje-nezavisnosti.html/>.

- Bjelajac, B. (2004). Nobody charged for destruction of Orthodox churches and monasteries. *FORUM 18 NEWS SERVICE*, Oslo, Norway. (05. 10. 2024). Available at: <http://www.forum18.org/>.
- Влада Републике Србије, (2006). Каменован аутобус УН у селу Рудник на северу Космета, (08. јун). Доступно на: <https://www.srbija.gov.rs/vest/51653/kamenovan-autobus-un-u-selu-rudnik-na-severu-kosmeta.php>.
- Влада Републике Србије, (2006). Оштећен мост који повезује два српска села у Метохији, (01. јун). Доступно на: <https://www.srbija.gov.rs/vest/51345/ostecen-most-koji-povezuje-dva-srpska-sela-u-metohiji.php>.
- Deltveit, E. (2007). *The march 2004 riots in Kosovo: A failure of the international community*. Fort Leavenworth, Kansas. Available at: <https://www.secondsale.com/p/march-2004-riots-in-kosovo-a-failure-of-the-international-community/3250844>
- Јевтић, Ђ. (2015). Албански мартовски погром над Србима – поводи, суштина и последице. Нова српска политичка мисао, (16. март). Доступно на: <http://www.nspm.rs/kosovo-i-metohija/albanski-martovski-pogrom-nad-srbima-%E2%80%93-povodi-sustina-i-posledice.html?alphabet=c>.
- Попис становништва СФРЈ (1991). Доступно на: <https://www.stat.gov.rs/oblasti/popis/prethodni-popisi/>.
- Popis stanovništva Privremenih institucija samouprave na Kosovu, (2011). Dostupno na: <http://pop-stat.mashke.org/kosovo-ethnic-loc2011.htm>.
- Резолуција 1244 СБ УН (1999). Доступно на: <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/19944>.
- RTS 2021: „Slučaj Duška Arsića matrica za uzurpaciju imovine Srba na Kosmetu, postupci vraćanja traju predugo”. (RTS, 20. 12. 2021). Dostupno na: <https://www.rts.rs/lat/vesti/politika/4633499/slucaj-duska-arsica-matrica-za-uzurpaciju-imovine-srba-na-kosmetu-postupci-vracanja-traju-predugo.html>.
- Зејак, Н. (2022). Црна слика преосталог српства у Општини Клина. (05. мај 2022). Доступно на: <https://www.srpski-memorijal.rs/vesti/srna-5-4-2022-crna-slika-preostalog-srpstva-u-opstini-klina.html/>.
- Козарев, Д. (2015). *Број њоврајника на КиМ веома мали*. Преузето са: <https://www.kim.gov.rs/lat/v616.php>.
- Herman, E., Piterson, D. (2000). *Kosovo one year later: from Serb repression to NATO- sponsored ethnic cleansing*. Accessed (23. june), available at: <http://www.converge.org.nz/pma/afkoscri.htm>.

Djordje D. Radovanović

THE ATTITUDE OF “INTERNATIONAL POLICE AND ARMY”
DURING THE ETHNIC CLEANSING OF MARCH 17.
TOWARDS SERBS IN KOSOVO AND METOHİJA:
THE CASE OF GRABAC AND BIČA

Summary

The paper analyzes the relationship of the “International Community” (mainly KFOR and UNMIK) towards the Serbian community in Kosovo and Metohija during the days of the ethnic cleansing of Serbs on March 17, 2004. Using the method of observation and semi-structured in-depth interview, material was collected on the basis of which I present a point of view in the interpretation of these events, crystallized on the basis of an examination of the inhabitants of the villages of Biče and Grabac in the Municipality of Klina. First, I provide a theoretical framework for understanding the broader context in which Kosovo-Serb politics takes place, then I define the very concept of ethnic cleansing, and finally analyze the statements of the interlocutors in the context of the policy of the twenty-five-year ethnic cleansing of the Serbian people from the area of Kosovo and Metohija. The statements of the interviewees agree on one thing: the western part of the International Community in practice did not show a true intention to make the process of return and survival of the Serbian population in Kosovo a priority in relation to the process of gaining the final independence of Kosovo. Among other things, this is also shown by the percentage of the returned population, which after 25 years since the war is less than 2%, which puts the self-proclaimed independent Kosovo (in European terms: a small democracy in the Western Balkans) under EU supervision below Rwanda, where the return was more than a dozen times better than in the case of Kosovo, despite the bloody conflict with hundreds of thousands killed and expelled in Rwanda itself (Kozarev 2015).

Keywords: Ethnic cleansing of the Serbian people from Kosovo and Metohija; March 17 in Kosovo; Pogrom of Serbs; the attitude of the International Community towards the Serbs; Serbia; Kosovo and Metohija; Kosovo*.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

323.1(=163.41)(497.115)"2004"(082)

323.28(=163.41)(497.115)"2004"(082)

725.94.025.1(=163.41)(497.115)"2004"(082)

МАРТОВСКИ погром 2004 : узроци, разарања, последице :
тематски зборник / [главни и одговорни уредник Владан Виријевић].
- Приштина - Чаглавица : Архив Косова и Метохије ; Грачаница :
Дом културе „Грачаница”, 2025 (Врњци : Интерклима-графика).
- 732 стр. : илустр. ; 25 cm

Тираж 500. - Стр. 5-16: Погром: награђени злочин / Живојин Ракочевић.
- Напомене и библиографске референце уз текст.
- Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-82753-11-7 (АКМ)

а) Срби -- Прогони -- Косово и Метохија -- 2004 -- Зборници

б) Споменици културе, српски -- Уништавање -- Косово и Метохија -- 2004 -- Зборници

COBISS.SR-ID 164641033
